

УДК 342(477)

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2022.24.02>

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У СУЧАСНОМУ ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМІ

Завальнюк Ігор Вікторович,
кандидат юридичних наук,
суддя
(Одеський окружний адміністративний
суд, м. Одеса, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-6387-0199>

У статті здійснено теоретико-правове дослідження основних аспектів права на справедливий суд у сучасному європейському та міжнародному конституціоналізмі. Аргументовано, що конституціоналізм як ідеальна модель створення умов для реалізації, забезпечення і захисту основ конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина, а також демократичного політичного режиму є можливим тільки при забезпеченні верховенства права. Визначено, що основою для українського конституційного регулювання послужили ідеї позитивізму в праві, сутність яких становить ретельний аналіз чинного законодавства, його конкретних форм і приписів, без урахування питань про сутність права, його призначення і ролі в суспільстві. Відповідно, при точності правових формулювань і орієнтованості на буквальне тлумачення конституційних норм існує ризик невідповідності форми змісту правової норми. Обґрунтовано, що ідеї конституціоналізму можуть реалізуватися тільки за умови забезпечення верховенства права, одним із засобів створення якого є судовий конституційний контроль, заснований на розширювальному тлумаченні Конституції. Аргументовано, що основні форми розвитку концепції європейського конституціоналізму полягають, по-перше, у встановленні того, чи має міжнародний правовий порядок базові принципи конституційного ладу; по-друге, в ідеї створення конституційного ладу європейського та міжнародного співтовариства. Визначено, що процес конституціоналізації європейського та міжнародного права – це оновлення його основних принципів, яке пов'язує міжнародне право як право над державами з конституційним правом як правом національним, тим самим створюється єдина загальнообов'язкова система норм, що забезпечується заходами міжнародного примусу. Наголошено, що застосування ідей міжнародного європейського конституціоналізму до регулювання права на справедливий суд обумовлено тією обставиною, що саме за допомогою реалізації даного права можна повноцінно забезпечити відновлення та захист оспорюваних або порушених основних прав та свобод людини і громадянина. Акцентовано увагу, що в рамках європейського конституціоналізму слід вивчити і уніфікувати гарантії права на справедливий суд з метою надання йому загальнообов'язкової сили і глобального характеру. Зроблено висновок, що включення зазначеного права в основу міжнародного конституціоналізму дозволить вийти за межі країн Ради Європи, надавши відповідні гарантії іншим державам, при цьому особистість буде захищена від можливого свавілля і дискреції конкретного правозастосовувача, що забезпечить будь-якій людині свободу в реалізації своїх прав.

Ключові слова: конституціоналізм, конституціоналізація, право на справедливий суд, справедливий судовий розгляд, справедливість, конституція, судова система, конституційне право, судочинство, правосуддя, судовий процес, верховенство права.

THE RIGHT TO A FAIR TRIAL IN MODERN EUROPEAN CONSTITUTIONALISM

Zavalniuk Ihor Viktorovich,
PhD in Law, Judge
(Odesa Circuit Administrative Court,
Odesa, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0002-6387-0199>

The article provides a theoretical and legal study of the main aspects of the right to a fair trial in modern European and international constitutionalism. It is argued that constitutionalism as an ideal model for creating conditions for the implementation, provision and protection of the foundations of the constitutional system, human and civil rights and freedoms, as well as a Democratic political regime is possible only if the rule of law is ensured. It is determined that the basis for Ukrainian constitutional regulation was the ideas of positivism in law, the essence of which is a thorough analysis of the current legislation, its specific forms and prescriptions, without taking into account questions about the essence of law, its purpose and role in society. Accordingly, if the legal wording is accurate and the literal interpretation of constitutional norms is focused, there is a risk of inconsistency in the form of the content of the legal norm. It is proved that the ideas of constitutionalism can be implemented only if the rule of law is ensured, one of the means of creating which is judicial constitutional control based on an expansive interpretation of the Constitution. It is argued that the main forms of development of the concept of European constitutionalism consist, firstly, in establishing whether the international legal order has basic principles of the constitutional order; secondly, in the idea of creating the constitutional order of the European and international community. It is determined that the process of constitutionalization of European and international law is an update of its basic principles, which connects international law as law over states with constitutional law as national law, thereby creating a single generally binding system of norms, which is provided by measures of international coercion. It is noted that the application of the ideas of international European constitutionalism to the regulation of the right to a fair trial is due to the fact that it is through the implementation of this right that it is possible to fully ensure the restoration and protection of disputed or violated fundamental human and civil rights and freedoms. It is emphasized that within the framework of European constitutionalism, guarantees of the right to a fair trial should be studied and unified in order to give it a generally binding force and global character. It is concluded that the inclusion of this right in the basis of international constitutionalism will allow to go beyond the borders of the countries of the Council of Europe, providing appropriate guarantees to other states, while the individual will be protected from possible arbitrariness and discretion of a particular law enforcement officer, which will provide any person with freedom in the exercise of their rights.

Key words: constitutionalism, constitutionalization, right to a fair trial, fair trial, justice, constitution, judicial system, constitutional law, judicial proceedings, justice, judicial process, rule of law.

Постановка проблеми. Справедливість є засобом забезпечення соціальної цінності норм права. Не маючи в основі правових норм ідеї справедливості, яка виступає в якості критерію порівнянності поведінки людей, правове регулювання є вкрай важким. Однак з іншого боку в класовому суспільстві неможливою є реалізація пануючого ідеалу справедливості без правового регулювання, і це історичний факт. Якщо держава через створені нею установи не забезпечує справжнього захисту прав, і свобод,

то вони, як свідчить історичний досвід, перетворюються на нездійсненну обіцянку, декларацію про наміри. Ця очевидна обставина змушує багато країн, що дотримуються демократичних принципів і засад, звертати пильну увагу на матеріальні, інституційні, процесуальні та інші гарантії конституційно-правового характеру щодо реалізації національних, а також міжнародних правових установок. У цьому аспекті першорядна роль відводиться праву на справедливий суд, що відноситься до першого покоління прав, та яке закріплено відразу декількома базовими міжнародними юридичними документами, що підкреслює його як основне і невідчужуване. Право на справедливий суд є дієвою гарантією забезпечення захисту ти прав і свобод людини в Європейському суді з прав людини. Широке застосування даного права обумовлено його закріпленням у Європейській конвенції Про захист прав людини та основних свобод. Забезпечення реалізації права на справедливий суд одночасно є гарантією захисту будь-якого іншого права. Кожна держава, яка взяла на себе зобов'язання за міжнародними договорами забезпечувати для своїх громадян право на справедливий суд розгляд, має не лише конституційний обов'язок закріпити і гарантувати це право в законодавстві, а й усунути всі перешкоди на шляху його реалізації. Порушення права на справедливий суд найчастіше ставали предметом розгляду Європейського суду з прав людини, а отже, проблема реалізації даної міжнародно-правової норми існує для багатьох держав. Міжнародні механізми судового захисту здатні ефективно діяти лише як доповнення до внутрішньодержавної системи права, а тому дуже важливо забезпечити здійснення справедливого правосуддя в національних судових органах конституційно-правовим чином. Усе вищезазначене і зумовило вибір теми цього дослідження.

Метою статті є теоретико-правове дослідження основних аспектів права на справедливий суд у сучасному європейському та міжнародному конституціоналізмі.

Аналіз наукових публікацій. До дослідження категорії справедливості правосуддя та права на справедливий суд у своїх роботах зверталися такі науковці як: О. Белінська, С. Бондарчук, Ш. Гасс, Н. Грень, В. Городовенко, О. Грищук, С. Демченко, О. Дзюбань, І. Жаровська, О. Зайчук, В. Землянська, І. Ізарова, В. Комаров, В. Литвин, С. Лунін, А. Олійник, М. Погорецький, С. Прилуцький, О. Прокопенко, П. Рабінович, Н. Сакара, В. Тацій, Т. Цувіна, С. Шевчук та інші.

Виклад основного матеріалу. Конституціоналізм як ідеальна модель створення умов для реалізації, забезпечення і захисту основ конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина, а також демократичного політичного режиму є можливим тільки при забезпеченні верховенства права. Ю. Тодика пов'язує конституціоналізм з конституційною ідеєю, наявністю нормативно-правового фундаменту, досягненням фактичного режиму, системою захисту конституційного ладу і власне конституції [16].

У Конституції України поняття «верховенство права» закріплено в ст. 8: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується» [12]. З аналізу названих норм випливає, що основою для українського конституційного регулювання стали ідеї позитивізму в праві, сутність яких становить ретельний аналіз чинного законодавства, його конкретних форм і приписів, без урахування питань про сутність права, його призначення і ролі в суспільстві. Відповідно, при точності правових формулювань і орієнтованості на буквальне тлумачення конституційних норм існує ризик невідповідності форми та змісту правової норми.

Подоланню зазначеного ризику шляхом забезпечення єдності форми і змісту норм права покликаний сприяти Конституційний Суд України (далі – КС України). Судовий орган конституційного контролю при реалізації своїх повноважень не обмежується буквальною тлумаченням положень Основного Закону. Навпаки, КС України задіює різні «нові (спеціальні) правові засади» з метою визначення критеріїв конституційності (принцип правової визначеності), правомірності правового регулювання прав і свобод людини і громадянина (принцип пропорційності), механізму і меж перегляду судових рішень, що вступили в законну силу (принципи правової стабільності і правової безпеки), обмеження прав і свобод людини і громадянина (принцип балансу приватних і публічних інтересів), відповідальності громадян, посадових осіб, органів публічної влади і місцевого самоврядування (принцип сумлінності правореалізації і неприпустимості зловживання правом) [18]. Крім цього, КС України активно використовує універсальний принцип справедливості, який текстуально не знайшов свого закріплення в Конституції України [9].

Більш того, про рух до шляху подолання позитивізму в конституційному регулюванні свідчить факт використання КС України аксіологічного (ціннісного) потенціалу окремих положень Конституції України. Застосування зазначеного підходу дозволить в процесі тлумачення Конституції України наділити конституційні норми новим ціннісним змістом, розширюючи тим самим охоронну природу актів Конституційного Суду України [17, с. 59].

З метою надання конституційним цінностям конкретики А. Погосян пропонує розробку практичної конституційно-судової аксіології. На думку вченого, представлена ідея дозволить по-новому інтерпретувати окремі положення Конституції України з урахуванням соціального, економічного, культурного розвитку суспільства та держави і при забезпеченні стабільності і жорсткості Основного Закону [14]. Відзначимо, що подібна інтерпретація повинна проводитися виключно на основі принципу верховенства права.

Ідеї створення практичної конституційно-судової аксіології мають спільні риси з концепцією Г. МакБейна про «живу» конституцію [19]. Основу названої концепції утворює ідея динамічного змісту конституції, яка має на увазі, що тлумачення основного закону повинно проводитися відповідно до діючих в суспільстві соціально-економічних і політичних реалій безпосередньо в момент застосування конституційної норми. Особливого інтересу зазначені ідеї набувають у світлі доктрини верховенства права А. Дайсі, який вважав, що конституційне право створюється рішеннями судів [6].

З урахуванням сказаного приходимо до висновку про те, що ідеї конституціоналізму можуть реалізуватися тільки за умови забезпечення верховенства права, одним із засобів створення якого є судовий конституційний контроль, заснований на розширювальному тлумаченні Конституції.

Глобальні проблеми сучасності (тероризм, голод, забруднення навколишнього середовища тощо) мають транскордонний характер і кидають виклик не тільки існуючим, а й майбутнім поколінням. У зв'язку з цим забезпечення законності і дотримання прав та свобод особистості є завданням всього міжнародного співтовариства. Так, з метою створення світового правопорядку висувуються ідеї конституціоналізації європейського та міжнародного права.

Основні форми розвитку концепції європейського конституціоналізму полягають, по-перше, у встановленні того, чи має міжнародний правовий порядок базові принципи конституційного ладу; по-друге, в ідеї створення конституційного ладу європейського та міжнародного співтовариства.

Процесом конституціоналізації міжнародного права є динаміка надання міжнародним нормам загальнообов'язкового характеру на основі єдиних взаємоузгоджених правил. При цьому дані правила повинні бути схвалені міжнародним співтовариством, що передбачає створення спеціальної системи гарантій їх виконання. Тим часом, якщо загальнообов'язковість зазначених норм буде прийнята тільки частиною країн, то конструкція міжнародного конституціоналізму буде певною мірою усіченою. Це обумовлено відсутністю узгодження названих правил іншими державами.

Видаються спірними пропозиції щодо створення абсолютно єдиних і загальнообов'язкових правил, єдиної «Конституції міжнародного співтовариства» для всіх країн. В цьому сенсі є доречними «побоювання» Ш. Монтеск'є, який писав: «законодавець повинен узгоджуватися з духом народним, якщо він не суперечить принципам правління, тому що найкраще ми робимо те, що робиться нами вільно» [13]. І. Кант вказував, що для ефективного і довгострокового правового забезпечення миру і свободи необхідні транснаціональні інститути, наділені публічною владою над державами, що беруть у них участь [7]. У пізніших працях він відмовляється від цієї ідеї, пропонуючи тільки «вільний федералізм» за відсутності загальних інститутів для посилення міжнародного права як засобу боротьби з неправомірною поведінкою держав [15].

Враховуючи існуючі полярні позиції в доктринах європейського та міжнародного права, видається, що побудова єдиних реально діючих уніфікованих правил в найближчій перспективі являє собою важко реалізоване завдання. Однак ідеями міжнародного конституціоналізму не можна нехтувати, оскільки прийняття єдиної міжнародної Конституції є лише одним з ймовірних шляхів розвитку даної концепції. Незважаючи на те, що перспектива створення єдиної Конституції на міжнародному рівні є досить примарною, її функції на даному етапі розвитку міжнародного співтовариства в змозі виконати (за аналогією з англо-саксонською правовою системою) як наявні міжнародні правові акти, так і прийняті в перспективі. На сьогоднішній день лише деякі міжнародні норми виконують конституційну функцію, перш за все, у сфері забезпечення миру, безпеки, встановлення законності як між державами, так і в межах їх суверенних територій. При цьому більшість названих норм мають декларативний характер, а їх реальне дотримання залежить від волі держав [4].

Вбачається, що з метою створення єдиних реально діючих конституційних норм на міжнародному рівні, потрібна послідовна розробка поняття, принципів і структури міжнародного конституціоналізму. Видається, що ідеї міжнародного конституціоналізму, перш за все, спрямовані на захист основ міжнародного правопорядку і забезпечення ефективної реалізації прав і свобод особистості.

Принципи названої концепції могли б бути розроблені кворумом зацікавлених держав, що приймають правила і саму ідею створення міжнародного конституціоналізму. При цьому частина з них цілком могла б складатися з таких класичних принципів правової держави, як верховенство права, пріоритет прав і свобод особистості, справедливість, рівність, поділ влади, неприпустимість зловживання правом [8].

Особливої уваги заслуговує принцип справедливості, що повністю охоплює соціальну життєдіяльність і є ключовим при здійсненні правосуддя [1]. Судовий захист перерахованих принципів є необхідним з метою забезпечення стабільного і сталого розвитку не тільки процесу конституціоналізації міжнародного та європейського права, а й створення умов для вільного здійснення актів реалізації прав людини, її безпечного існування і вільного розвитку, що забезпечує стан захищеності, гарантування правового статусу людини і громадянина [3].

Процес конституціоналізації європейського та міжнародного права – це оновлення його основних принципів, яке пов'язує міжнародне право як право над державами з конституційним правом як правом національним. Тим самим створюється єдина загальнообов'язкова система норм, що забезпечується заходами міжнародного примусу. «Тільки долучаючись до спільних для всіх ідеалів», – писав В. Городовенко, – народ стає історичним народом. У той же час ідеалізм підносить на висоту, іноді навіть надмірну, а реалізм навпаки принижує [5].

У разі, якщо процес конституціоналізації набуває глобального характеру і стосуватиметься всієї національної системи фундаментальних прав, то конституціоналізація міжнародного права може стати загрозою суверенітету держав [2]. З метою збереження державного суверенітету і забезпечення ефективного захисту прав і свобод особистості представляється необхідним «конституціоналізувати» положення п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно з яким кожен має право на справедливий судовий розгляд [10].

Застосування ідей міжнародного європейського конституціоналізму до регулювання права на справедливий суд обумовлено тією обставиною, що саме за допомогою реалізації даного права можна повноцінно забезпечити відновлення та захист оспорюваних або порушених основних прав і свобод людини і громадянина.

Реалізація права на справедливий суд забезпечується за допомогою принципів законності, справедливості, незалежності суду, рівності сторін, гласності судового процесу [11]. Особливе місце серед гарантій реалізації зазначеного права займає принцип справедливості. Категорія справедливості, що лежить в основі цього принципу, багато в чому залежить від правосвідомості, ціннісних поглядів, морально-етичної бази конкретного правозастосовувача. У зв'язку з цим доречно навести позицію КС України щодо конституційно-правового статусу суддів. Так, статус суддів зумовлюється публічно-правовими цілями правосуддя, відповідно, законодавець має право пред'являти до них як до носіїв судової влади особливі кваліфікаційні та інші вимоги, в тому числі морально-етичного характеру, встановлювати порядок формування суддівського корпусу, забезпечувати відбір кандидатів, що відповідають цим вимогам [18].

Тим часом судді є незалежними і такими, що підпорядковуються тільки Конституції України. Так, згідно ст. 126 Конституції України: «Незалежність і недоторканність судді гарантуються Конституцією і законами України. Вплив на суддю у будь-який спосіб забороняється. Без згоди Вищої ради правосуддя суддю не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину. Суддю не може бути притягнуто до відповідальності за ухвалені ним судові рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку» [12]. В силу того, що загальновідомі принципи і норми міжнародного права і міжнародні договори України є складовою частиною системи національного законодавства (ст. 9 Конституції України), дотримання гарантованого ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод права заявника на справедливий судовий розгляд є обов'язком української судової системи.

Висновки. Застосування ідей міжнародного європейського конституціоналізму до регулювання права на справедливий суд обумовлено тією обставиною, що саме за допомогою реалізації даного права можна повноцінно забезпечити відновлення та захист оспорюваних або порушених основних прав та свобод людини і громадянина. В рамках європейського конституціоналізму слід вивчити і уніфікувати гарантії права на справедливий суд з метою надання йому загальнообов'язкової сили і глобального

характеру. Включення зазначеного права в основу міжнародного конституціоналізму дозволить вийти за межі країн Ради Європи, надавши відповідні гарантії іншим державам. При цьому особистість буде захищена від можливого свавілля і дискреції конкретного правозастосовувача, що забезпечить будь-якій людині свободу в реалізації своїх прав.

Список використаних джерел:

1. Арістотель. Політика/ Арістотель. Київ: Основи, 2003. 239 с.
2. Бучик А. Стандарти справедливого суду в розрізі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Віче*. 2015. № 22. С. 2–5.
3. Гардашук Т. Ідея справедливості в сучасному суспільстві. *Філософська думка*. 2003. № 1. С. 102–122.
4. Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ ООН від 10.12.1948. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. С. 89.
5. Карпачова Н.І. Міжнародні стандарти у галузі прав і свобод людини та проблеми їх реалізації в Україні. *Право України: юридичний журнал*. 2009. № 4. С. 4–21.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 04.11.1950. Рада Європи. *Урядовий кур'єр*. 2010. 17 листоп. № 215.
7. Конституція України: Закон від 28.06.1996 №254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Кононенко В. Рішення Європейського суду з прав людини як прецедент тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод. *Право України*. 2008. № 3. С. 131–113.
9. Магрело М. Прецедент, який не зобов'язує: деякі аспекти сутності рішень Європейського суду з прав людини в правовій системі континентального права. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 3(28). С. 61–67.
10. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 02.02.2022 р.).
11. Паскаль Б. Думки. пер. з французької А. Перепаді, О. Хоми. Київ: Дух і літера, 2009. 704 с.
12. Про забезпечення права на справедливий суд: Закон України від 12.02.2015 р. № 192-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 18, № 19-20. ст. 132.
13. Прокопенко О. Б. Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації: монографія / О. Б. Прокопенко. Харків: ФІНН, 2011. 248 с.
14. Ролз Дж. Шлях до «Теорії справедливості»/ Д. Кирюхин. *Філософська думка*. № 1. 2022. С. 23-35.
15. Сэндел М. Справедливість. Курс лекцій Гарвардського університету. URL: <https://osvita.ua/news/lifelonglearn/77669/> (дата звернення: 03.02.2022 р.).
16. Фрицький О. Ф. Конституційне право України. Київ: Юрінком. Інтер., 2004. 455 с.
17. Чернишова Н.В. Судова влада в Україні. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2011. 104 с.
18. Шишкіна Є. Деякі аспекти правової природи рішень Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2005. № 4. С. 102–104.